

О. М. Терещенко
аспірант, кафедра історії та філософії історії,
факультет філософської освіти і науки,
НПУ імені М. П. Драгоманова
(м. Київ, Україна), tereshchenko28@mail.ru

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І ЦЕНзуРА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМИН

У статті робиться спроба проаналізувати взаємини письменника з імперськими правоохоронними органами, зокрема чиновниками цензурного відомства. Висвітлено їх ставлення та вплив на громадсько-політичну і національно-культурну діяльність І. Нечуя-Левицького. Розглянуто публіцистичні твори Івана Семеновича, які характеризують оцінку автора діяльності цензурних відомств у Російській імперії. Завдання дослідження полягає у спробі охарактеризувати політику російського самодержавства щодо українського друкованого слова на прикладі творчості І. Нечуя-Левицького. Основою методології розвідки стало дотримання принципів системного аналізу й узагальнення, історизму, багатофакторності, системності, об'єктивності. Зроблено висновок про те, що цензурні заборони та обмеження, які стали перешкодою творчості І. Нечуя-Левицького, не вплинули на активну національно-культурницьку діяльність письменника, який був одним з учасників українського літературного процесу другої половини XIX ст. Перспективою подальшого дослідження є комплексне вивчення ролі І. Нечуя-Левицького як національно-культурного та громадсько-політичного діяча в контексті розвитку сучасної біографістики.

Ключові слова: Цензурний комітет, Емський указ, Валуєвський циркуляр, культурологічний трактат, "Правда".

О. М. Tereshchenko
Postgraduate Student, Department of History and Philosophy of History,
Faculty of Education philosophical, National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine), tereshchenko28@mail.ru

IVAN NECHUY-LEVITSKY AND CENSORSHIP: SOME ASPECTS OF THE RELATIONSHIP

Abstract

Article an attempt to analyze the relationship between the writer of the imperial law enforcement officials including the censorship office. Deals with their

relationship and impact on the socio-political and ethno-cultural activities I. Nechuy-Levitsky. Considered journalistic works of Ivan S. describing the assessment of the author's censorship agencies in the Russian Empire. Objectives of the study is an attempt to study the history of relations I. Nechuy-Levitsky of censorship by the Russian Empire, to consider their implications for national and cultural activity of the artist, described the policy of the Russian autocracy that Ukrainian printed word to the works of the writer. The basis of the methodology of the study was to observe the principles of system analysis and synthesis, historicism, consistency, objectivity. The study found that censorship bans and restrictions were an obstacle I. Nechuy creativity Levitsky did not affect the active national cultural activities writer who was one of the participants of Ukrainian literary process of the late nineteenth century .. The prospect of further research is a comprehensive study of the role I. Nechuy-Levitsky, a national cultural and socio-political figure in the context of modern biographical.

Keywords: *Censorship Committee, Ems decree, Valuev Circular, cultural treatise, "The Truth".*

Дієвим знаряддям урядового впливу на створення, зберігання, розповсюдження і споживання соціальної інформації, як зазначають сучасні дослідники, є інститут цензури. Опції цензури незмінні: контроль, охорона, санкція, регламентація, репресія, але значення й ієрархія їх у часі змінюються в залежності від політичної кон'юнктури. Відомості історичного характеру завжди розглядалися як соціально важливі, тому в різний період накладалися заборони на висвітлення тих чи інших проблем, фактів, діяльності особистостей, замовчувалися цілі історичні періоди та історичні персоналії¹.

Діяльність цензурних органів також виявляється в захисті держави від впливів ворожої ідеології й унеможливлення поширення в інформаційному полі чужої пропаганди, спрямованої на порушення цілісності та стабільності політичної і соціально-економічної ситуації всередині країни, яке набуло актуальності в сучасному світі, розвиток якого відзначений зростанням ролі мас-медіа у здійсненні інформаційних атак та розгортанні широкомасштабних інформаційних війн, що особливо виявилось в умовах сучасного російсько-українського військового протистояння на Донбасі. Тому в умовах нинішньої політичної ситуації в Україні важливим є вивчення взаємин між офіційними цензурними органами Російської імперії, їх чиновниками та їхніми методами, формами протидії культурницькій діяльності представників національно свідомої української інтелігенції, представником якої був І. Нечуй-Левицький, спрямованої на протидію русифікаторській політиці метрополії. Вивчення цього аспекту біографії митця дозволяє оцінити внесок

¹ Корсаков А. Історичні аспекти вивчення цензури в Росії. — М.: Постскрипtum, 1996. — С. 20.

письменника у процес національного відродження України другої половини XIX ст., формування модерної української нації. У цьому і полягає актуальність у висвітленні обраної нами проблеми.

Мета нашого дослідження полягає у спробі висвітлення аспектів взаємин І. Нечуя-Левицького з цензурними відомствами Російської імперії, розглянути їх вплив на національно-культурну діяльність митця.

Серед дослідників, котрі вивчали питання взаємин І. Нечуя-Левицького з органами цензури в умовах колоніального становища Наддніпрянської України у складі Російської імперії, необхідно виділити таких, як: С. Єфремова², А. Корсакова³, М. Мандрика⁴, О. Міллера⁵, С. Хавруся⁶, М. Чернописького⁷.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі проаналізувати національно-культурницьку діяльність І. Нечуя-Левицького, його взаємини з цензурними органами та чиновниками цензурного відомства в умовах обмежувальної цензурної політики Російської імперії в українському питанні.

У різні епохи повноваження російської імперської цензури наповнюються специфічним змістом, причому у напрямку посилення урядового контролю над інформаційним простором у суспільстві, ставала засторогою до поширення опозиційних ідей, що підривали засади самодержавного устрою. До таких інституцій належала і духовна цензура. Діяльність органів духовної цензури у період XIX ст. регламентувалася Цензурним статутом 1804 р., а в 1808–1809 рр. була проведена реформа духовних навчальних закладів. За рішенням Священного Синоду при кожній духовній академії створювались духовно-цензурні комітети. 1828 р. дуже важливий в історії цензури в Росії: у цьому році центральне цензурне відомство передавалось із-під підпорядкування міністерства народної освіти до міністерства внутрішніх справ у відповідності до прийнятого нового Цензурного статуту і введення в дію норм особливого Статуту духовної цензури від 22 квітня 1828 р.⁸

² Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. — Лейпциг: Головна українська накладня, 1925. — 72 с.

³ Корсаков А. Вказ. праця. — С. 19–24.

⁴ Мандрика М. І. Нечуй-Левицький і царська охранка // Рідна школа. — 1998. — № 11. — С. 68.

⁵ Міллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. — 260 с.

⁶ Жандармські і цензурні документи про творчість Івана Нечуя-Левицького: зб. арх. матеріалів / упоряд. С. Хаврусь. — Черкаси: Кур’єр, 2012. — 56 с.

⁷ Чернописький М. Заборонені русифікаторами культурологічні трактати І. С. Нечуя-Левицького // Воля і Батьківщина. — 1997. — № 3. — С. 11.

⁸ Смолич И. К. История Русской Православной Церкви. — М., 1998. — С. 28.

Взаємини креативно мислячих передових представників тогочасного суспільства і цензурних органів духовної цензури не минули й родини І. Нечуя-Левицького, зокрема відносин батька — Семена Степановича Левицького — з органами духовної цензури. Як зазначає С. Єфремов “на свої часи був особою неабиякою і як людина, і як священик, — з певними культурними традиціями та звичками. Він любив книгу й мав цілу бібліотеку з друкованих та рукописних книг, уславився за доброго казнодію, завів був у Стеблеві школу й мріяв навіть про громадську крамницю, щоб визволити селян од крутіїства місцевих крамарів. Казання Семена Левицького, коли він послав їх до друку у Київ, віддано на розгляд до духовної академії, а там засудили їх за мову очевидно — українську: "язик, мовляв, не достоїн церковної кафедри"”⁹.

Заборони у використанні рідної мови, а також загальні обмеження в розвитку української культури мали негативно вплинути на ціннісні орієнтири й життєву позицію батька І. Нечуя-Левицького, тому можемо припустити, що батько, Семен Левицький, маючи власний досвід, остерігаючись за долю сина, застерігав майбутнього письменника про можливі конфлікти з офіційною як державною, так і церковною владами, якщо він обере своїм поприщем літературну діяльність. Про це свідчить у своїй автобіографії сам митець: “Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані в "Правді" перші мої повісті”¹⁰.

Літературний дебют І. Нечуя-Левицького відбувся на сторінках часописів, що видавались в українських землях підвладних імперії Габсбургів, політика якої в українському питанні і щодо українського друкованого слова була більш ліберальною. Так, з 60-х рр. XIX ст. українська мова використовується в Австро-Угорському сеймі, тому ця суспільно-політична ситуація сприяла тому, що журнал “Правда” був провідним органом патріотичного руху в українських землях у складі Австро-Угорщини. Надруковані перші твори письменника, як вказує С. Єфремов, з’являються “року 1868-го у львівській "Правді", під псевдонімом Іван Нечуй”¹¹.

І. Нечуй-Левицький у згаданому українському народо-науковому журналі надрукував свої перші літературно-критичні та культурологічні трактати українською мовою. Причиною такого стану речей, на думку дослідників, були дії обмежень щодо видання книг українською

⁹ Єфремов С. Вказ. праця. — С. 21.

¹⁰ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. — Т. 10: Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи. — К.: Наукова думка, 1968. — С. 15.

¹¹ Там само.

мовою в Російській імперії, визначені “Циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.”¹².

Крім літературно-критичних та культурологічних трактатів у часописі “Правда”, в іншому львівському виданні — журналі “Основа” був виданий аналітичний трактат І. Нечуя-Левицького “Органи російських партій” (опублікований у 1871 р. під криптонімом І. Н.). За оцінкою сучасного дослідника М. Чернописьского (він першим виявив і опублікував його), автор спробував проаналізувати періодичні видання найбільш поширених суспільно-політичних течій у Російській імперії, розкрити їхні ідейні засади. У цьому аналітичному огляді письменник, за висновком М. Чернописьского, “показав, як дико на фоні цивілізованої Європи виглядає пропагована Москвою та Петербургом ідея “обрусення окраин империи” таких реакціонерів, як московський професор Катков, партії слов’янофілів, або, як їх точніше іменували, слов’яноїдів, їх численних прихвоснів”¹³.

Наступні літературно-критичні та культурологічні статті І. Нечуя-Левицького стали наслідком осмислення ним суспільно-політичних чинників, що визначали умови розвитку української літератури, творчої діяльності українських поетів та прозаїків і були, на думку ряду дослідників, пов’язані з попереднім — кишинівським періодом громадсько-політичної та націокультурної діяльності митця (з 1873 р. І. Левицький працює у Кишинівській чоловічій гімназії викладачем російської словесності).

Крім літературної діяльності у роки вчителювання у Кишинівській гімназії, І. Нечуй-Левицький очолює зібрання прогресивно настроєної місцевої інтелігенції. Про цю діяльність прозаїка у своїй монографії зазначає академік С. Єфремов: “На чолі гуртка став І. С. Левицький, вже тоді популярний і відомий письменник, — згодом він те кишинівське життя, змагання і товариство й описав у повісті “Над Чорним морем”. Члени гуртка частенько збиралися, читали гуртом літературні новинки, ділилися думками з приводу прочитаного або виступали з власними рефератами, присвяченими питанню життя і письменства”¹⁴. Власне, один з рукописів трактатів, представлених І. Нечуєм-Левицьким для обговорення серед членів цього гуртка, на початку 1920-х рр. українському академіку С. Єфремову передав О. Гребенетський, котрий отримав його від Д. Щеглова, одного з учасників того кишинівського життя, який близько стояв до згаданого українського гуртка¹⁵.

¹² Миллер А. И. Указ. соч. — С. 240–241.

¹³ Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати / упоряд. М. Чернописьский. — Львів: Каменяр, 1998. — С. 72.

¹⁴ Єфремов С. Вказ. праця. — С. 21.

¹⁵ Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати. — С. 11.

Літературно-критичний трактат І. Левицького “Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов’янщини” складався з двох частин: перша була надрукована у 2 томі 11-річника львівського журналу “Правда” за 1878 р. (с. 1–41), друга — у 1884 р., у літературному збірнику, що вийшов додатком до 13-річника цього ж журналу (упорядники: В. Барвінський та І. Франко)¹⁶. Дослідник М. Чернописький звертає увагу на суспільно-політичні обставини написання цього трактату, зазначаючи, що він написаний Іваном Семеновичем у відповідь на акт російського самодержавного режиму — затвердження імператором Олександром II Емського указу 18 травня 1876 р., спрямованого проти дій передового українства з відродження та розвитку національної мови, літератури, музики, культури.

За оцінкою М. Чернописького, І. Нечуй-Левицький постійно стояв у козацькому дозорі, стояв баштовим на оборонній вежі української духовності перед новітнім наступом вишколених ординців імперської Московії. Письменник усвідомлював цю свою місію. Свій третій антиімперський полемічний трактат “Українство на літературних позовах з Московщиною” (1891 р.) він підписав характерним псевдонімом І. Баштовий¹⁷. Антиімперські трактати І. Нечуя-Левицького віддзеркалюють нову добу в історії української нації — добу її державно-політичного відродження на ґрунті національної ідеї.

Діяльність І. Нечуя-Левицького привернула увагу поліції, серед архівних документів збереглося свідчення діяльності кишинівського гуртка. У листопаді 1881 р. начальник Бессарабського губернського жандармського управління конфіденційно доповідав по інстанції: “Весною 1879 р., коли в Кишиневі були поширені зібрання молоді, проводилась розклейка та розсилка прокламацій, а слідом за цим почалися адміністративні висилки, в той час звернув на себе увагу вчитель російської мови в Кишинівській гімназії, колезький радник Іван Семенович Левицький як завзятий хохломан. Тоді в садах з’явилися гуртки, і в одному з них брав участь Левицький. За дальшими агентурними спостереженнями виявлено, що він сам підтримує зв’язок з М. Драгомановим та ін., друкує свої твори за кордоном, пропагує серед молоді Кишинева малоросійську літературу”¹⁸.

Сучасний російський історик О. Міллер, характеризуючи суспільно-політичні чинники й аналізуючи ставлення ряду вищих посадових осіб Російської імперії до українського питання, звертає увагу на той факт, що ситуація, котра склалася з розглядом у Головному управлінні друку рукопису праці І. Нечуя-Левицького “Світогляд українського народу” стала

¹⁶ Чернописький М. І. Заборонені русифікаторами культурологічні трактати І. С. Нечуя-Левицького. — С. 11.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Жандармські і цензурні документи про творчість Івана Нечуя-Левицького. — С. 9.

приводом до обговорення на рівні вищих сановників Російської імперії питання щодо необхідності змін найбільш обмежувальних положень Емського указу, яке фактично вилилося у форму політичного протистояння між головою Верховної розпорядчої комісії з охорони державного порядку та громадського спокою — М. Лоріс-Меліковим (уважав, що боротьба з терористичними організаціями на зразок “Народної волі” має бути доповнена союзом з благонадійною частиною суспільства, лояльності якої він прагнув добитися скасуванням найбільш обмежувальних норм Емського указу) та його опонентом — головою Комітету міністрів Російської імперії П. Валуєвим (одним із головних ініціаторів репресивних заходів щодо україномовних книговидаць)¹⁹.

Будучи в курсі протистояння між вищими імперськими сановниками, харківський генерал-губернатор А. Дондуков-Корсаков 1880 р. прагнув скористатися цим, відстоюючи ідею необхідності пом’якшення урядової політики щодо української націосвідомої інтелігенції, в цілому лояльної до центральної російської влади. Тому він також ініціював перегляд ряду положень Емського указу. 10 січня 1881 р. він відправив телеграму київському генерал-губернатору М. Черткову, в якій просив надіслати йому всі матеріали Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, явно розраховуючи, що отримає можливість відновити діяльність відділу у Харкові. Офіційним приводом для надсилання прохання харківського генерал-губернатора послужив запит Головного управління друку від 9 грудня 1880 р. про можливість допущення до друку двох книг українською мовою — альманаху “Руська хата” і книги І. Нечуя-Левицького “Світогляд українського народу”, в якій він одним із перших спробував подати опис та характеристику української міфології, як окремої самотньої складової загальнослов’янської міфології. Висловившись на користь їх публікацій, О. Дондуков-Корсаков відзначав, що “дозвіл на поведження окремих видань знаходиться в близькому зв’язку з питанням про допущення до вживання малоруської мови в літературі і школі взагалі”²⁰.

Ці загальні питання О. Дондуков-Корсаков розглядав на багатосторінковій і дуже ретельно підготовленій “Записці про малоросійську мову”, прикладеної до листа. У своїй записці О. Дондуков-Корсаков визначає українське питання як справу найбільшої державної важливості, неправильна постановка якого здатна викликати незліченні ускладнення в майбутньому як до внутрішньої, так і зовнішньої політики. Основна частина документа присвячена аналізу думок, висловлюваних на цей рахунок у пресі. Публікації

¹⁹ Миллер А. И. Указ. соч. — С. 201.

²⁰ Там же.

самих українофілів А. Дондуков-Корсаков звинувачував у нещирості і недомовленості своїх цілей²¹.

Трагічна загибель Олександра II 1881 р. в результаті терористичного акту зупинила розгляд питання перегляду положень Емського указу, які продовжували діяти до 1905 р. Тому рішенням справи стосовно книги І. Нечуя-Левицького стала така резолюція: “Згідно подання від 24 листопада минулого року за № 1489 повідомляю Санкт-Петербурзький цензурний комітет для відповідного розпорядження, що брошури закордонного видання на малоросійському нарідчї: "Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Написав Іван Левицький у Львові. 1876" і "Руська хата. Буковинський альманах за рік 1877 Львів і Чернівці", надруковані з відступами від загальноприйнятого російського правопису, повинні бути заборонені до обігу в Росії в силу найвищого повеління від 18 травня 1876 р.”²².

Після виходу на пенсію та переїзду до Києва, І. Нечуй-Левицький перебував під пильним жандармсько-поліційним наглядом. Зокрема, він опинився у полі уваги спеціальних правоохоронних органів під час урочистостей, організованих на честь відзначення 35-літнього ювілею творчої діяльності, який було відсвятковано передовими представниками української національно свідомої інтелігенції в 1904 р.²³ Архівні матеріали засвідчують, що київське охоронне відділення встановило негласний нагляд за ювілейними торжествами, докладно доповідаючи про все в Петербург. Київський губернатор, зі свого боку, зажадав від охранки докладного звіту про цей ювілей. Відразу ж після урочистостей він надіслав у київське охоронне відділення запит такого змісту: “22 декабрия 1904 г. Секретно. Начальнику Киевского охранного отделения. Прошу Ваше высокоблагородие сообщить мне, какие имеются у Вас сведения о происходившем во время чествования 19 сего декабря в помещении Литературно-артистического общества юбилея писателя Левицкого. Губернатор генерал-майор Саввич”²⁴.

Прикметно, що саме на цьому ювілейному вечорі українські прогресивні діячі культури прийняли рішення звернутися до царського уряду з вимогою скасувати “горезвісні закони”, спрямовані на придушення української літератури і культури, а саме так званий Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.²⁵ Ініціатива звернутися до уряду з петицією належала чернігівському земському діячеві І. Шрагу. Вимога була подана з відповідною запискою редакції журналу “Киевская старина”, і в січні 1905 р.

²¹ Там же.

²² Жандармські і цензурні документи про творчість Івана Нечуя-Левицького. — С. 8–9.

²³ Мандрика М. Вказ. праця. — С. 68.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

направлена в Петербург царському уряду. Російська Академія наук підтримала це прохання і звернулася до міністра внутрішніх справ із “Запискою про скасування обмежень малоросійського друкованого слова”. Проте всі ці вимоги були відхилені урядом. Міністр внутрішніх справ зробив на цій петиції таку резолюцію: “Оставить без движения”²⁶. Відзначення ювілею І. Нечуя-Левицького, ілюстроване жандармськими звітами, зокрема документи цензурних відомств, засвідчують пильноту уваги правоохоронних інституцій самодержавної Росії до українського руху, національно-культурницької діяльності його найбільш свідомих й активних діячів.

Цензурні заборони та утиски, що перешкоджали творчості І. Нечуя-Левицького, не вплинули на активну національно-культурницьку діяльність письменника, одного з учасників літературного процесу другої половини XIX ст., який М. Грушевський охарактеризував так: “Історія нашої літератури відродження, — писав М. Грушевський, — є разом історією нашого відродження національного й культурного, нечасто літературі випадало важке значення в житті народу... українське слово... вирятувало українсько-руський народ від видимої загибелі”²⁷.

Перспектива нашого дослідження полягає в системному висвітленні ролі І. Нечуя-Левицького як національно-культурного та громадсько-політичного діяча, а також аналізі публіцистичної спадщини І. Нечуя-Левицького.

REFERENCES

1. Bilets'kyj, O. I. (1966). *Ivan Semenovych Levyts'kyj (Nechuj)* (Vol. 4). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Chornopyns'kyj, M. I. (1997). Zaboroneni rusyfikatory kul'turolohichni traktaty I. S. Nechuia-Levyts'koho. *Volia i Bat'kivschyna*, 3. [in Ukrainian].
3. Chornopyns'kyj, M. I. (Comp.). (1998). *Ukrainstvo na literaturnykh pozvakh z Moskovschynoiu: Kul'turolohichni traktaty*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
4. Ivanchenko, R. H. (1980). *Ivan Nechuj-Levyts'kyj. (Narys zhyttia i tvorchosti): literaturnyj portret*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
5. Khavrus, S. L. (Comp.). (2012). *Zhandarms'ki i tsenzurni dokumenty pro tvorchist' Ivana Nechuia-Levyts'koho: zb. arkh. materialiv*. Cherkasy: Kur'ier. [in Ukrainian].
6. Korsakov, A. (1996). *Istorychni aspekty vyvchennia tsenzury v Rosii*. Moskva: Postskryptum. [in Ukrainian].
7. Mandryka, M. (1998). I. Nechuj-Levyts'kyj i tsars'ka okhranka. *Ridna shkola*, 11. [in Ukrainian].

²⁶ Там само.

²⁷ Історія української літератури XIX століття: у 2 кн. / ред. М. Жулинський. — Кн. 2. — К., 2006. — 712 с.

8. Myller, A. Y. (2000). *“Ukraynskyj vopros” v polytyke vlastej y rusakom obschestvennom mneny (vtoraia polovyna XIX v.)*. Sankt-Peterburh: Aletejia. [in Russian].

9. Nechuj-Levyts’kyj, I. S. (1968). *Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh* (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol’klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

10. Smolych, Y. K. (1998). *Ystoryia Russkoj Pravoslavnoj Tserkvy*. Moskva. [in Russian].

11. Tiurmenko, I., & Horbula, O. (2004). *Kul’turolohiia: teoriia ta istoriia kul’tury*. Kyiv: Tsentr navchal’noi literatury. [in Ukrainian].

12. Yefremov, S. (1925). *Ivan Levyts’kyj Nechuj*. Lejptsyh: Holovna ukrains’ka nakladnia. [in Ukrainian].

13. Zhulynskyi, M. (Ed.). (2006). *Istoriia ukrains’koi literatury XIX stolittia* (Vol. 2). Kyiv. [in Ukrainian].